

Hindrik Sijens

..... *‘In Fryske detektive-roman,
kin det, mei det, moat det?’¹*
*Over de rol van het Nederlands bij het lenen
van Engelse woorden in het Fries*

Inleiding

Geen enkele taal is volkomen geïsoleerd en alle bekende talen hebben woorden geleend uit andere talen (Van der Sijs 1996, XXXI). Iedere taal neemt de ontleningen echter wel op zijn eigen manier op. Ook is er verschil in de mate van ontlening en zijn de brontalen voor iedere taal weer verschillend. Met betrekking tot het Fries haalt Anne Dykstra de Friese taalkundige Pieter Sipma met instemming aan, wanneer hij constateert dat leenwoorden via het Nederlands het Fries binnenkomen: ‘We may safely assume that most (modern) loan-words will have entered Frisian through Dutch transmission’ (Dykstra 2001, 143). Sipma stelde in 1949 dat de ‘studie van de woordoverneming tot de aantrekkelijkste uit de taalkunde behoort’ en dat men proberen kan om te ontdekken of de woorden rechtstreeks uit een of andere vreemde taal komen of misschien via andere talen. ‘Wat het Fries betreft, zijn een groot aantal vreemde woorden overgenomen door bemiddeling van het Nederlands’ (Sipma 1949, 73).

Douwe Tamminga stelt iets dergelijks wanneer hij opmerkt dat het Fries van zijn tijd op bepaalde terreinen heel wat nieuwe woordvoorraad toebedeeld krijgt uit de Angelsaksische wereldtaal. ‘Soks ... (rint) altyd oer de skiif fan ús Rykstael’ (vertaling: dat loopt altijd via onze Rijkstaal, namelijk het Nederlands). Hij stelt met andere woorden dat het Fries altijd via het Nederlands Engelse woorden leent. Ontleningen rechtstreeks uit het Engels die het Nederlands niet heeft, zal men niet snel vinden (Tamminga 1963, 61).

Op basis van de uitlatingen van Sipma en Tamminga zou men kunnen stellen dat de brontaal voor recente² ontlening in het Fries (bijna) altijd het Nederlands is en dat het Fries dus (bijna) niet rechtstreeks leent uit het Engels (Tamminga) of andere talen (Sipma). Zowel Tamminga als Sipma, en in navolging daarvan Dykstra, maken echter niet duidelijk waarop zij hun beweringen baseren. Ze geven ook niet aan op grond waarvan zij menen dat het Fries z’n leenwoorden niet rechtstreeks importeert uit de brontalen, maar (altijd) via het Nederlands.

Voor Franse leenwoorden geeft Visser (2000, 188–189, noot 15) een argument dat de aanname steunt dat het Fries de meeste Franse leenwoorden niet rechtstreeks uit het Frans, maar via het Nederlands geleend heeft. Hij stelt dat Franse leenwoorden die uitgaan op *-atie*, *-itie*, *-otie* en *-utie* in het Nederlands

vroeger als [-a:si], [-isi], [-o:si] en [-üsi] uitgesproken werden en tegenwoordig meer als [-a:tsi], [-itsi], [-o:tsi] en [-ütsi]. De Friese uitspraak van de uitgang van dergelijke leenwoorden is [-a:sjʔ] (*kibberaasje – gekibbel*), [-[isjʔ] (*plysje – politie*), -[o:ʔsjʔ] (*negoasje – negotie*) en [-[üsʔ] (*konstitúsjje – constitutie*). Deze uitspraak laat zich goed van de oudere Nederlandse uitspraak afleiden. Andere Germaanse zustertalen hebben de uitgang *-tion* aangehouden (met verschillende uitspraak), maar het Fries sluit zich aan bij de oudere Nederlandse uitspraak.

In dit artikel wordt nagegaan of de beweringen van vooral Tamminga en Sipma ergens op gegrond kunnen worden. Zijn er argumenten te vinden die steun geven aan de bewering dat het moderne Fries zijn woordenschat aanvult vanuit of via het Nederlands in plaats van rechtstreeks uit de moderne vreemde talen en dan met name uit het Engels?

Tweetalige provincie

In Fryslân functioneren meerdere talen, waarvan het Fries en het Nederlands de meest gebruikte zijn. Op basis van onderzoekscijfers uit 1994 kan gesteld worden dat voor circa 54% van de inwoners Fries de moedertaal is, terwijl 28% het Nederlands als moedertaal heeft. Daarnaast spreekt 17% een Friese streektaal of andere taal als moedertaal (Gorter en Jonkman 1995, 11). De Friestaligen zijn tweetalig: naast Fries beheersen ze ook het Nederlands. Het Nederlands functioneert op schrift als eerste taal voor alle inwoners van de provincie. Het aandeel Fries in het schriftelijke taalverkeer is klein: de regionale dagbladen verschijnen in het Nederlands, het onderwijs en de communicatie van bijvoorbeeld de overheden vindt bijna geheel in het Nederlands plaats. Van de 54% moedertaalsprekers zegt 79% dat ze het Fries ook kunnen lezen en 26% dat ze het kunnen schrijven. De groep die daadwerkelijk Fries leest, is kleiner: 63% zegt regelmatig het Fries in de krant te lezen (Gorter en Jonkman 1995, 27). Cijfers over het daadwerkelijk schrijven van het Fries zijn niet beschikbaar, maar die zullen aanzienlijk lager liggen dan het percentage dat aangeeft Fries te kunnen schrijven. Er is dus een groot verschil tussen het gesproken Fries (dat voor 54 % van de inwoners de eerste taal is), en het geschreven Fries: de groep Frieslezers en -schrijvers is klein. De (uitbreiding van de) woordenschat van het Fries is tot stand gekomen en komt tot stand tegen de achtergrond van de taalcontactsituatie in Fryslân in vroeger tijden en nu.

Ontlening

Ontlening is een mogelijkheid tot uitbreiding van de woordenschat van een taal. Een leenwoord is een vorm van ontlening en kan gedefinieerd worden als: ieder woord dat (ooit) geleend is uit een andere taal, onafhankelijk van de mate van aanpassing aan de ontlenende taal. Een leenvertaling is een vorm van vertalende ontlening. Bij deze vorm van ontlening wordt het vreemde woord vertaald door gebruik te maken van woorden uit de eigen taal. Wanneer de vertaling het origineel precies volgt, is er sprake van een leenvertaling (Van der Sijs 1996,

9,12).³ Iedere taal leent in taalcontactsituaties van andere talen. Het ligt voor de hand dat voor het Fries het Nederlands daarbij een belangrijke brontaal is, omdat de taalcontactsituatie in het tweetalige Fryslân voor het grootste gedeelte bestaat uit het contact Nederlands-Fries. Inderdaad komen in het Fries veel ontleningen aan het Nederlands voor. Een greep uit de ontleningen die de laatste jaren in zijn opgenomen, illustreert dit: *aidswees*, *eurokalkulator*, *regiotaksy* (leenwoorden); *boltsjeslokker*, *ferkearsmerk*, *ekotsiis* (leenvertalingen) (Sijens 2004, 289–298).

Leenwoorden uit het Engels

Om het onderzoeksveld overzichtelijk te houden, worden alleen de leenwoorden uit het Engels bekeken. Het *Woordenboek der Friese taal* (WFT) en de Taal-databank Nieuwfries (TDB) zijn daarbij de voornaamste bronnen waaruit geput wordt. Het WFT is een wetenschappelijk woordenboek van het Fries dat de woordenschat van deze taal beschrijft zoals die in de periode 1800–1975 bestond. Het woordenboek wordt in delen gepubliceerd en voor deze studie had ik naast de al verschenen eenentwintig delen ook de beschikking over de reeds bewerkte conceptteksten van de nog te publiceren delen. De TDB is een elektronische databank met meer dan twintig miljoen tokens (woorden) uit voornamelijk de twintigste eeuw en ongeveer 200.000 types (verschillende woorden).

De keuze voor het Engels als brontaal komt voort uit het gegeven dat deze taal in de periode die het WFT dekt, steeds meer woorden levert aan het Nederlands en het Fries en zeker in de twintigste eeuw een van de grootste uitleners aan het Nederlands (Van der Sijs 1996, 303–307) en het Fries is. Bovendien beperkt Tamminga zich in zijn opmerking alleen tot de Engelse leenwoorden.

Om te kunnen beoordelen of er inderdaad grond is voor de aanname dat het Fries zijn Engelse leenwoorden via het Nederlands binnenkrijgt, zijn de verzamelde Engelse woorden uit WFT en TDB bekeken op een aantal aspecten die meer kunnen vertellen over het tijdstip en de manier van ontlenen. De wijze van voorkomen, de manier waarop ontwikkeling en aanpassing verlopen, de vraag of ze een eigen weg gaan of een ‘Nederlandse’ ontwikkeling doormaken, kunnen aanwijzingen geven over de manier van ontlenen. De volgende aspecten zullen in aparte paragrafen worden besproken:

- Datering. Wat zijn de vroegste dateringen van de Engelse leenwoorden in het Fries en het Nederlands?
- Exclusief Friese leenwoorden. Engelse leenwoorden die niet in het Nederlands voorkomen en wel in het Fries.
- Werkwoorden. In welke werkwoordsklasse worden de werkwoorden na ontlening opgenomen?
- Meervoudsvorming substantieven. Welke suffixen worden gebruikt om het meervoud te vormen?
- Pseudo-ontleningen. Hoe verhouden de zogenoemde pseudo-ontleningen in het Fries zich tot degene die in het Nederlands zijn gevormd?

- Ontwikkelingen na ontlening. Komt bij Friese leenwoorden dezelfde betekenisontwikkeling voor als in het Nederlands? Vormen beide dezelfde afleidingen en samenstellingen?
- Spelling. Hoe werden en worden Engelse leenwoorden in het Fries gespeld?

Datering

De lemma's in het WFT hebben allemaal een jaartal meegekregen dat aangeeft wat de eerste vindplaats is in het materiaal waarop het woordenboek berust. Bij het gebruikmaken van deze dateringen moeten enkele kanttekeningen worden gemaakt. De omvang van het negentiende-eeuwse materiaal is beperkt, omdat het Fries in de negentiende eeuw – zeker in verhouding tot de twintigste eeuw – bijna niet op schrift werd gebruikt. Vooral in vergelijking met het Nederlands werd er toen veel minder Fries geschreven en dat heeft zijn weerslag op de omvang van het materiaal. Woorden konden al langer gangbaar zijn, maar nog niet opgetekend zijn. Bovendien zijn niet alle domeinen goed vertegenwoordigd in het materiaal. Het tweede punt dat genoemd moet worden, is dat de manier van exciperen van materiaal voor het woordenboek zijn invloed op het materiaal heeft. Uit een steekproef bleek dat niet alle Engelse leenwoorden geëxcerpeerd zijn die in de bronnen voorkomen die voor het WFT-corpus gebruikt zijn. De reden daarvoor is waarschijnlijk dat de excerpeurs vooral naar Friese woorden zochten en dat men daarbij de Engelse leenwoorden over het hoofd zag of misschien uit puristische overwegingen doelbewust oversloeg.⁴

Verder geldt natuurlijk dat het bronnenmateriaal dat voor het samenstellen van het WFT gebruikt is, niet volledig is. Veel Fries materiaal uit de negentiende en twintigste eeuw is niet geëxcerpeerd en zou dus oudere dateringen kunnen opleveren. Ook de taaldatabank bevat vanzelfsprekend niet het volledige geschreven Fries, maar is een zo representatief mogelijke verzameling teksten. De representativiteit bestaat daaruit, dat er zo veel materiaal als mogelijk opgenomen is. Bovendien bevat de TDB voornamelijk Fries materiaal uit de twintigste eeuw. Voor antedateringen van twintigste-eeuwse leenwoorden in de negentiende eeuw is deze databank dus niet bruikbaar.

Voor datering van Engelse leenwoorden in het Nederlands is gebruik gemaakt van het WNT, WNT *Aanvullingen*, Van Dale, Van der Sijs 1996 en Van der Sijs 2001.

Leenwoorden die in het Nederlands al langer dan honderd of tweehonderd jaar voorkomen, zijn volgens (de datering in) het WFT in het Fries vaak veel later overgeleverd. Het verschil is soms wel honderd jaar of meer. De *dollar* is bijvoorbeeld in het Nederlands al sinds 1821 aanwezig, in het Fries pas sinds 1890. Bij *kloset* is dat 1847 tegenover 1946, bij *kompost* 1847 tegenover 1941 en zo zijn er veel meer. Dat grote verschil ligt mogelijk aan de al genoemde materiaalbeperkingen. Aan het eind van de negentiende eeuw en vooral daarna wordt het materiaal echter breder. Er wordt over meer zaken geschreven en de verscheidenheid van bronnen neemt toe. Dat is terug te vinden in de dateringen: die

zitten dan voor de beide talen dicht bij elkaar. Het Nederlands *lynchte* in 1897 voor het eerst, het Fries in 1912, nog maar vijftien jaar verschil. De *overal* deden de Friezen maar vier jaar later aan dan de rest van Nederland: 1928 (F) tegen 1924 (N). Vooral na de Tweede Wereldoorlog worden Engelse woorden steeds meer met een klein tijdsverschil eerst in het Nederlands en daarna in het Fries geïntroduceerd en in sommige gevallen zelfs tegelijkertijd.

Er zijn zes woorden gevonden met een vroegere datering in het Fries dan in het Nederlands. Dat zijn *nelson(greep)* (F: 1920, N: 1968), *nikker* (F: 1816, N: 1828), *roudou* (F: 1943, N: na 1950), *swing* (F: 1942, N: 1950). De verschillen tussen de jaartallen zijn in het algemeen klein, zo'n tien tot vijftien jaar. Alleen bij de *nelson(greep)* is het verschil groot: in het Fries komt de *nelsongreep* al sinds 1920 voor, in het Nederlands pas in 1968. Het Friese citaat waarin dit woord voorkomt, heeft het over een *saneamde nelsongreep* (zogenaamde nelsongreep), een formulering die er op wijst dat de schrijver het als een vreemd, nieuw woord ziet.

Tearoom komt in de TDB voor, genoemd in een bron uit 1926, voor het Nederlands wordt *tearoom* gedateerd op 1929. De *ladyshave*⁵ is in het Fries uit 1974 (TDB), in het Nederlands uit 1979. De datering van de Nederlandse *tearoom* en *ladyshave* berust op woordenlijsten en in dergelijke lijsten worden ze opgenomen, omdat ze eerder al gesignaleerd zijn in het taalgebruik (Van der Sijs 2001, 36–37).

De conclusie kan zijn dat de Engelse leenwoorden in het Fries gemiddeld later gedateerd zijn dan in het Nederlands. Deze tendens is in het gevonden materiaal op enkele uitzonderingen na redelijk consistent en kan een aanwijzing zijn dat het Fries de Engelse woorden uit het Nederlands leent.

Exclusief Friese leenwoorden

De ruim driehonderd in het WFT gevonden Engelse leenwoorden hebben op enkele na allemaal een Nederlands equivalent. Er zijn slechts zes woorden aangetroffen waar geen equivalente Nederlandse vorm of betekenis van is gevonden is: *boks* (1872 slag, klap, E: *box*), *jompe* (1943, naar beneden springen, vallen; slaan bij dammen, E: *to jump*), *kits* (1872, klein anker, E: *kedje*), *kitse* (1872, te loevert houden, keren, E: *to catch up*), *klasp* (1907, beugel, E: *clasp*), *potterij* (1851, in de betekenis aardewerk, E: *pottery*). Het voorkomen hiervan wijst op Engelse invloeden op het Fries buiten het Nederlands om. Enkele van de gevonden woorden komen uit het domein scheepvaart (*kits*, *kitse*), een domein waar Fryslân vroeger rechtstreekse contacten met Groot-Brittannië had (palingvisserij, boterhandel). Het is mogelijk dat deze woorden toch op een of andere manier in het Nederlands voorkomen, maar dat ze niet in de geraadpleegde bronnen terecht zijn gekomen. Hiermee wordt de hypothese van dit artikel toch niet ondergraven. Ze zijn waarschijnlijk niet zo algemeen Nederlands, dat ze in de woordenboeken werden opgenomen en de meeste ontleeningen in het Fries komen juist wel uit de algemene taal. Het is zeer wel mogelijk dat het Fries ze dan toch zelf heeft geleend.

Het feit dat het er slechts zes zijn tegenover driehonderd vormen die wel een Nederlands equivalent hebben, steunt op zijn minst het idee dat het Fries dezelfde Engelse woorden leent als het Nederlands. Dit gegeven in combinatie met de gemiddeld eerdere datering van Nederlandse leenwoorden uit het Engels wijst sterk de kant uit dat het Fries via het Nederlands leent.

Werkwoorden

In deze en de volgende paragraaf gaat het om de aanpassing van ontleende werkwoorden en zelfstandige naamwoorden aan de Nederlandse of Friese morfologie. Hoe passen ze zich aan de Nederlandse dan wel Friese flexie aan, en wat zegt dat over de hoofdvraag?

In het Nederlands krijgen aan het Engels ontleende werkwoorden de Nederlandse, zwakke vervoeging. Het Fries heeft echter twee zwakke werkwoordklassen en het is interessant om na te gaan in welke klasse de geleende woorden terechtkomen. De werkwoorden uit de eerste klasse hebben een infinitief op *-e*, bijvoorbeeld *stimme* (stemmen). De werkwoorden uit de tweede klasse hebben een infinitief op *-je*, zoals *wurkje* (werken). En dan zijn er nog werkwoorden die volgens beide klassen kunnen worden vervoegd, zoals *damme/damje* (dammen). De paradigma's van de *e*- en *je*-werkwoorden verschillen significant:

	klasse 1		klasse 2		
	<i>infinitief</i>	<i>stimme</i>	<i>wurkje</i>		
		<i>pres.</i>	<i>pret.</i>	<i>pres.</i>	<i>pret.</i>
1 ^e pers. ev.	<i>stim</i>	<i>stimde</i>	<i>wurkje</i>	<i>wurke</i>	
2 ^e	<i>stimst</i>	<i>stimdest</i>	<i>wurkest</i>	<i>wurkest</i>	
3 ^e	<i>stimt</i>	<i>stimde</i>	<i>wurket</i>	<i>wurke</i>	
1 ^e -3 ^e pers. mv.	<i>stimme</i>	<i>stimden</i>	<i>wurkje</i>	<i>wurken</i>	
deelwoord	<i>stimd</i>		<i>wurke</i>		

Geleende werkwoorden met een stam die uitgaat op een sjwa, gevolgd door *l*, *r*, *m* of *n* horen in de tweede klasse terecht te komen (Visser 2000, 146-147). Veel uit het Engels geleende werkwoorden hebben een stam op *-el* en zouden dus een tweedeklassewerkwoord op *-je* moeten worden. De meeste vormen in het WFT zijn inderdaad *-je*-werkwoorden, o.a. *puzzelje*, *tekkelje* en *stinselje*. Dat de meeste werkwoorden van dit type in het Friese systeem worden opgenomen, ontkracht het idee dat de leenwoorden via het Nederlands tot het Fries komen echter niet. De hier geformuleerde regel werkt sterk, niet alleen op Engelse leenwoorden, maar ook in het algemeen op nieuwe(re) van een substantief afgeleide woorden: *sirkelje*, *skiedsrjochterje*, *foarsitterje*.

Werkwoorden die zonder toevoeging van een affix zijn afgeleid van zelfstandige naamwoorden, worden in het Fries als regel opgenomen in de tweede klasse (Visser 2000, 188, noot 13). Een voorbeeld daarvan is *turvje*, dat afgeleid is van *turf*. Volgens deze regel zouden afleidingen van Engelse

leenwoorden als *drum*, *seks*, *step*, *swing*, *sport* of *start* gerealiseerd moeten worden als *drumje*, *seksje*, *stepje*, *swingje*, *sportsje* of *startsje*. Dat komt echter bijna niet voor. De meeste afleidingen komen in de eerste klasse terecht: *drumme*, *sekse*, *steppe*, *swinge*, *sporte*, *starte*. Het WFT heeft wel nevenlemmata op *-je*: *boykotsje*, *ynterviewje*, *pingpongje*, *tramje*, *startsje*, *flirtsje*, maar de *-e*-vormen zijn steeds hoofdlemma en zijn veel frequenter. Dit wijst erop dat het Fries deze afleidingen niet zelf vormt op basis van een (overgenomen) Engels substantief, maar overneemt uit het Nederlands. De eerste zwakke klasse komt namelijk overeen met de vorm van de Nederlandse zwakke werkwoorden. *Ik sport* is in dit geval zowel Fries als Nederlands. In de tweede klasse zou het *ik sportsje* moeten zijn en dat wijkt qua vervoegingsuitgang behoorlijk af. Bovendien zijn er geen morfo(n)logische beperkingen die verhuizing naar de andere werkwoordsklasse noodzakelijk maken (Visser 2000, 188, noot 13). Dat er dan toch denominatieven zijn die in de tweede klasse terechtkomen, kan twee oorzaken hebben: ze zijn wel in het Fries als denominatief gevormd of ze zijn na uit het Nederlands geleend te zijn bewust in de tweede klasse gestopt, omdat dat de regel is. Dat is dus een meer puristisch motief. Wanneer het eerste waar is, is dat een aanwijzing dat het Fries ook zelfstandig leent of geleend heeft.

Ten slotte zijn er nog uit het Engels geleende werkwoorden die geen denominatief zijn. Zij worden ook meest in de eerste klasse opgenomen. Een enkele maal komt de tweede klasse voor: *lynche*, *knokke*, *trene*, *type* en *dimme/dimje*. Hier geldt ook weer: of ze zijn rechtstreeks geleend en in de *-je*-klasse terecht gekomen, of ze zijn via het Nederlands geleend en naar analogie van het Nederlands in de *-e*-klasse opgenomen.

Een aanzienlijk deel van de geleende werkwoorden wordt in de eerste klasse van de zwakke werkwoorden opgenomen, in tegenstelling tot wat op grond van de regels verwacht mag worden. De aanname dat het Fries via het Nederlands Engelse woorden leent, vindt hier dus wederom steun.

Meervoudsvorming substantieven

Ook hier gaat het om de manier waarop leenwoorden zich voegen binnen het morfologisch systeem van het Nederlands en het Fries. De meervoudsvorming van Engelse leenwoorden in het Fries zou informatie kunnen geven over de manier van lenen. Wordt het Engelse meervoud op *-s* overgenomen, vormt het meervoud zich volgens de morfologische regels van het Fries of wordt het Nederlandse meervoud overgenomen? Anders dan bij de werkwoorden zijn er twee opties: zelfstandige naamwoorden behouden de meervoudsvorm van de taal van herkomst – het woord wordt als zodanig ook in de meervoudsvorm ontleend – of ze krijgen een nieuwe meervoudsvorm, van de ontleende taal.

Wat betreft de meervoudsvorming zijn er weinig verschillen tussen het Fries en het Nederlands. Beide talen gebruiken vooral de suffixen *-s* en *-en* om zelfstandige naamwoorden in het meervoud te zetten. Het Fries vormt met het suffix *-s* meervouden van zelfstandige naamwoorden die uitgaan op onbeklem-

toond *-en, -em, -el, -er, -ert*. Ook verkleinwoorden en veel vreemde woorden die op een klinker uitgaan, hebben *-s* als meervoudssuffix. Voor andere woorden geldt dat toevoeging van *-en* het meervoud aangeeft. Woorden die bestaan uit meer dan één lettergreep en uitgaan op *-ing* kunnen of *-s* of *-en* als meervoudssuffix krijgen. Er zijn enkele uitzonderingen op deze regels, maar die zijn hier niet van belang.

Interessant zijn wat dat betreft de woorden uit Engels (of Frans) met een *-s*-meervoud, die volgens de regel in het Nederlands een *-en*-meervoud zouden hebben, zoals bijvoorbeeld *film*. Meer recent geleende Engelse leenwoorden in het Nederlands, die volgens de regel *-en* zouden krijgen, houden vaak de meervoudsvorm *-s*. De meer ingeburgerde leenwoorden krijgen soms het meervoudssuffix *-en*. Voor sommige woorden geldt een meervoud op *-s* en *-en* (*tests, testen*), wat duidt op een verdergaande aanpassing. Eenlettergrepige leenwoorden uit het Engels in het Fries zouden zich in principe bij de voor het Fries gegeven regels aan moeten sluiten en *-en* krijgen. Om dat na te gaan heb ik een aantal van dergelijke leenwoorden in een tabel op een rijtje gezet, met hun meervoud in beide talen, geordend op Friese datering. De Friese meervouden zijn gevonden in het WFT en de TDB. De derde kolom geeft het meervoud van de Nederlandse equivalenten volgens Van Dale en/of de *Woordenlijst Nederlandse taal*.

woord ⁶	meervoud Fr.	meervoud Ned.	datering Fr.
hit	s	s	1975
shock	s	s	1973
plot	s	s	1969
spot	s	s	1969
jack	en s	s	1968
coach	en es	es	1966
jeep	s	s	1963
sten	s	s	1963
song	s	s	1960
flat	en s	s	1960
stunt	en s	s	1958
drum	s	s	1958
goal	en s	s	1957
strip	s	s	1956
test	en s	en s	1956
tank	en s	s	1948
trip	s	s	1946
lark	en	en	1941
truck	s	s	1945
tip	s	s	1942
race	en s	s	1939
cake	en s	s	1938

woord ⁶	meervoud Fr.	meervoud Ned.	datering Fr.
start	s	s	1936
farm	s	s	1928
match	en	en es	1924
cape	en s	s	1922
frame	en s	s	1922
trust	s	s	1921
lift	en	en	1919
film	en s	s	1919
lunch	en	en es	1909
jyn/gyn	en	en s	1903
tram	en s	en s	1900
clown	en s	s	1895
sport	en	en	1894
kaaks	en	en	1888
club	en s	s	1869
rail	s	s	1864
toast	en	en s	1845

De Friese woorden krijgen vaker dan de Nederlandse *-en* in het meervoud. Daarnaast zijn er vrij veel substantieven die naast *-en* ook *-s* hebben. Ook zijn er vrij veel geleende woorden die in het Fries, net als de overeenkomende woorden in het Nederlands, uitsluitend een *-s*-meervoud hebben. De tendens dat jongere ontleningen in het Fries vaker *-s* dan *-en* hebben is eveneens waarneembaar. Deze overeenkomsten ondersteunen de aanname dat het Fries Engelse leenwoorden via het Nederlands opneemt en dat ze inclusief de meervoudsvorm geleend worden. Het voorkomen van Friese *-en*-meervouden bij woorden die in het Nederlands uitsluitend *-s* krijgen, wijst evenwel ook op aanpassing na ontlening.

Pseudo-ontleningen

Pseudo-ontleningen zijn die woorden die vreemd of ontleend lijken, maar dit niet zijn. Het zijn vaak woorden die in de ontlende taal verkort worden, of waarvan een deel van de samenstelling wordt weggelaten. Soms krijgt het woord een extra of (totaal) andere betekenis. Daarbij is het mogelijk dat dergelijke ontleningen in meerdere talen (bijvoorbeeld Frans en Duits) voorkomen, maar soms is een dergelijke pseudo-ontlening in slechts één taal gangbaar (Van der Sijs 1996, 40-41, 44).

Pseudo-ontleningen die in het Nederlands en niet in het Frans of Duits voorkomen, zijn onder andere *box* (loophek, Engels: *playpen*) en *detective* (speurdersroman, Engels: *detective story*). Nog een pseudo-ontlening die in het Nederlands én het Fries voorkomt, is *hometrainer* (in het Nederlands daterend uit 1954, in het Fries uit 1982). *Hometrainer* komt ook voor in de ons omringende talen, in het Spaans en in de Scandinavische talen.

Hoewel dit dus geen echte ontleningen zijn, ligt er wel een Engels woord aan ten grondslag en kan het voorkomen ervan in het Fries een aanwijzing zijn dat het Fries van het Nederlands leent. Het Fries heeft inderdaad de beide genoemde pseudo-ontleningen.

Het Fries kent de woorden *detectiveferhaal* (eerste attestatie 1941), *detective-roman* (1941), *detektiveboek* (1941) en *detectivestory* (1959). De verkorting *detective* komt volgens de TDB voor het eerst voor in 1968. Het Nederlands heeft voor *detectiveverhaal*, *-roman*, *-boek* resp. de jaartallen 1936, 1914 en 1934, terwijl de verkorting *detective* in 1948 voor het eerst voorkomt (*Aanvullingen* WNT). *Detectivestory* is niet aangetroffen in het WNT en Van Dale, en kan daarom hier niet gedateerd worden.

In het Nederlands komt *box* in de betekenis 'loophek' voor het eerst voor in 1939. Deze betekenis is een uitbreiding van de betekenis 'afgeschoten ruimte in een groter geheel' (*Aanvullingen* WNT) en komt niet voor in de omringende talen Duits en Frans. Het Fries heeft deze betekenis echter wel en weer later dan het Nederlands: Het WFT geeft 1972, in een gedicht, dus niet uit een reguliere bron, omdat de redacteur het woord kende. De TDB geeft als vroegste voorkomen 1989. Het Friese *boks* wordt op schrift echter gemeden omdat het als niet-noodzakelijk leenwoord Friese varianten als *rinstek*, *boartersstek* verdringt. Bovendien heeft het Fries ook het Nederlandse *loophek* geleend voor *box*.

Het voorkomen van *detective*, *boks* en *hometrainer* in het Fries steunt de veronderstelde wijze van ontlening in het Fries, omdat deze woorden in deze vorm en betekenis in het Nederlands eerder voorkomen dan in het Fries.

Ontwikkelingen na ontlening

Na ontlening (via het Nederlands of rechtstreeks), als deel van het inburgeringsproces en na volledige integratie, is het mogelijk dat leenwoorden andere of meerdere betekenissen krijgen. Ook kunnen ze als onderdeel van samengestelde woorden optreden of met een voor- of achtervoegsel een nieuw woord vormen. Een Nederlands voorbeeld van betekenisuitbreiding is *bunkeren*, dat naast de oorspronkelijk Engelse betekenis 'de bunker(s) vullen, brandstof innemen' tegenwoordig ook 'flink eten' betekent. De omringende talen Duits en Frans kennen deze betekenis van *bunkeren* niet. Het Fries echter wel. Van Dale noteert deze betekenis voor *bunkeren* in 1976, voor het Fries is de vermelding in het Fries woordenboek van 1985 de eerste bewijsplaats.⁷ In de TDB is *bunkerje* voor het eerst overgeleverd in 1993, het WFT heeft het lemma *bunkerje* niet.

Een tweede voorbeeld is het substantief *lift*. Het Nederlands en Fries kennen beide een daarvan afgeleid werkwoord dat in het Engels niet bestaat: respectievelijk *liften* in het Nederlands en *lifte/liftsje* in het Fries. De Nederlandse vorm *liften* wordt in 1950 voor het eerst in een woordenboek opgetekend (Van Dale). Aangezien woordenboeken nieuwvormingen pas opnemen nadat ze hun bestaansrecht hebben bewezen en ingeburgerd zijn, mag worden aangenomen dat *liften* in het decennium voor 1950 gedateerd moet worden.⁸ De oudste Friese attestatie van de vorm *lifte* is 1945 en die van *liftsje* 1959 (beide in het WFT). Het

min of meer tegelijk ontstaan van deze betekenis in beide talen wijst op een verband. Overname van de Nederlandse betekenis in het Fries ligt gezien de taalverhoudingen meer voor de hand dan andersom. Dat het Fries ook van *lift* afgeleide werkwoordsvormen *lifte/liftsje* heeft, steunt de veronderstelling dat het Fries via het Nederlands uit het Engels leent of de daarna in het Nederlands gevormde afleidingen overneemt.

Na ontlending kunnen met de leenwoorden samenstellingen gevormd worden. In het Fries komen veelal dezelfde samenstellingen voor als in het Nederlands. Zo bevat de TDB tal van samenstellingen met *kompjûter* als eerste of laatste lid die het Nederlands ook heeft: *kompjûterspultsje* – *computerspeltje*, *kompjûterprogramma* – *computerprogramma*, *spultsjekompjûter* – *spel(letjes)computer* enz.

Het Nederlands heeft een aantal samengestelde werkwoorden met een Engels deel, zoals *inplannen*, *intapen*, *opboksen*, *omturnen*, *uittesten* die in het Nederlands gevormd zijn (Van der Sijs 1996, 335) en beslist niet op samengestelde Engelse vormen teruggaan.⁹ Het Fries kent al deze samenstellingen ook: *ynplanne*, *yntape*, *opbokse*, *omturne*, *ûtteste*. *Opbokse* is zelfs inclusief de verbinding *opboksen tegen* – *opbokse tsjin* geleend.

Afleidingen op basis van of samenstellingen met Engelse leenwoorden vertonen in het Fries ontwikkelingen die overeenkomen met die in het Nederlands. Het lijkt er bij deze ontwikkelingen op dat dergelijke vormen geleend zijn uit het Nederlands en niet het gevolg van interne Friese processen en ontwikkelingen zijn.

Spelling

Het Nederlands en het Fries gaan op verschillende manieren om met de spelling van uit het Engels geleende woorden. Het Nederlands past de spelling niet of nauwelijks aan, het Fries heeft twee mogelijkheden om Engelse woorden te spellen. Tot 1982 was er geen regeling voor de spelling van vreemde woorden in het Fries en werden leenwoorden uit vreemde talen op allerlei manieren gespeld. De oudere, mondeling geleende Engelse woorden werden veelal geschreven volgens de verbasterde uitspraak, die ontstond omdat men weinig of geen kennis had van de brontaal. Vormen als *prêrje* (*prairie*), *miting* (*meeting*), *watsjekou* (*what (do) you call*)¹⁰, *makade* (MacAdam) getuigen hiervan. Jongere, vaak schriftelijk geleende vormen komen tot 1982 in fonetische spelling voor of in niet-aangepaste vorm (*frame* – *freem*, *match* – *mets*, *closet* – *kloset*).¹¹

In 1982 stelde de provincie Fryslân een regeling voor de spelling van vreemde woorden vast en sinds dat jaar kunnen Engelse leenwoorden vanuit twee principes gespeld worden: de Nederlandse schrijfwijze kan overgenomen worden, met aanpassing aan het Friese morfologische systeem, of men kan de Engelse woorden aan het Friese spellingsysteem aanpassen. Deze tweede mogelijkheid laat zien dat het Fries een eigen weg kan gaan. De hoofdregel voor het in het Fries spellen van alle vreemde woorden stelt echter dat moet worden uitgegaan van de Nederlandse schrijfwijze van die woorden (Oosterhaven 2000, 9).

De regels voor de spelling van vreemde woorden impliceren dus dat die woorden via het Nederlands zijn ontleend. Het lijkt mij duidelijk dat de formulering van deze spellingsregels op zichzelf al aangeeft dat het Nederlands voor het Fries eerder de brontaal is voor Engelse leenwoorden dan het Engels zelf.

Conclusie

Bij het bestuderen van de diverse aspecten die met de het lenen van Engelse woorden in het Fries te maken hebben, blijkt steeds dat er verbanden bestaan tussen de Engelse leenwoorden in het Fries en die in het Nederlands. Het Nederlands en het Fries hebben zo goed als alle Engelse leenwoorden gemeenschappelijk. De leenwoorden in het Nederlands hebben gemiddeld een eerdere datering. Er mag dus worden aangenomen dat de woorden op het tijdstip van lenen al in het Nederlands aanwezig zijn.

De paar eerder genoemde en beschreven exclusief Friese leenwoorden wijzen erop dat ontlening buiten het Nederlands om wel tot de mogelijkheden behoort. Maar dan moet er rechtstreeks contact zijn met de brontaal en moet na ontlening het woord ook nog integreren. De zes gevonden ontleningen stammen bijna allemaal uit een tijd dat het Nederlands minder dominant was en het Fries zich meer ontwikkelde los van de sterke beïnvloeding door het Nederlands, zoals die zich in de laatste vijftig jaar manifesteert.

Na het opnemen van de leenwoorden zijn er opvallende overeenkomsten waar te nemen. Dat geldt voor de integratie van geleende werkwoorden en voor de werkwoorden die op basis van geleende substantieven gevormd zijn. De werkwoorden worden niet altijd in de werkwoordsklasse opgenomen waarin ze volgens de regels wel terecht zouden moeten komen. Verder verloopt de meervoudsvorming van substantieven in beide talen voor een belangrijk deel gelijk, waarbij de Friese meervouden soms tegen de eigen regels in gevormd worden. Tot slot hebben beide talen ook overeenkomende pseudo-ontleningen, woordvormingen en betekenisontwikkelingen. Ook hier blijkt uit de gevonden overeenkomsten, dat de stelling dat het Fries leenwoorden uit het Engels via het Nederlands leent, zeer aannemelijk is. De gevonden verschillen in aanpassing tussen Fries en Nederlands ontkrachten deze conclusie niet, maar wijzen op interne Friese ontwikkeling na overname uit het Nederlands.

Interpretatie: contact en prestige

De provincie Fryslân is onderdeel van Nederland en heeft deel aan de Nederlandse en globale cultuur. Er zijn geen natuurlijke obstakels die taalcontact tussen Fries en Nederlands belemmeren. Door de historisch gegroeide taalcontactsituatie met het Nederlands als taal voor de officiële, formele domeinen en het Fries voor de niet-officiële, informele domeinen wordt de dominante positie van het Nederlands versterkt. De algemene Nederlandse cultuur, die zich manifesteert in de media, bij de overheden en in het onderwijs, en waar de inwoners van Fryslân ook deel aan hebben, is in Fryslân Nederlandstalig. De

groep die actief en min of meer professioneel het Fries als schrijftaal gebruikt, is klein en bestaat uit journalisten, schrijvers, wetenschappers, onderwijzers en politici. Zij produceren in verhouding tot het Nederlands een zeer beperkte hoeveelheid Friestalige geschriften waarmee ze ook nog eens lang niet iedere Friestalige bereiken, laat staan iedere niet-Friestalige. In informeel huishoudelijk verkeer, op bijvoorbeeld internetforums of in chatboxen wordt relatief weinig Fries gebruikt. In het algemeen geldt, dat de meeste inwoners van Fryslân op schrift het Nederlands veel beter beheersen dan het Fries en dat men daarom bij voorkeur ook in het Nederlands actief schriftelijk communiceert. Het zelfde geldt voor passieve schriftelijke communicatie: gebrekkige beheersing van het Fries-lezen maakt dat men liever Nederlands leest dan Fries. Nieuwe woorden die de Friestalige tegenkomt, leent en opneemt, staan dus vaak in Nederlandstalige geschriften.

Friese neologismen op basis van een Engels woord zijn veelal leenwoorden of leenvertalingen uit het Nederlands. Uit onderzoek bleek dat 19% van de gevonden neologismen uit het tijdperk 2000–2002 uit het Engels zijn geleend. Bijna alle Engelse leenwoorden in het Fries hadden een Nederlands equivalent dat vaak ouder was dan de Friese vorm. Wat het Fries betreft, lijkt het er op dat met zoveel ontleningen neologismevorming op regionaal niveau al neologismevorming op landelijk of globaal niveau voorafgegaan is (Sijens 2004, 275, 279, 281). Dit geldt zeker voor ontleningen aan het Engels, waarbij de neologismevorming bijna zeker eerst in het Nederlands heeft plaatsgevonden en daarna in het Fries. De reden daarvoor kan zijn dat Friestalige stukken heel vaak op basis van Nederlandse stukken geschreven worden en handelen over zaken die in de Nederlandse en Nederlandstalige context al beschreven zijn of plaatsvinden. Een illustratie daarvan is het volgende bericht dat overgenomen is van de website van Omrop Fryslân:

Wrâldprimeur foar Batavus. In ‘velglint-automaat mei stabilisator’, dat is de wrâldprimeur fan Batavus. It fytsefabryk op It Hearrenfean krijt de masine nije wike. De masine kin in in oere folautomatysk santich tsjillen foarsjen fan fellingen.

De felling is belangryk om’t it lekke bannen tefoaren komt. It stabilisearjen keart it brekken fan spaken (sic) op. Holland Mechanics ûntwikkele de masine. (www.omropfryslân.nl, 25-4-2002)¹².

Het woord *velglint-automaat* wordt in het Nederlands weergegeven, wat wijst op de Nederlandse context van waaruit dit Friestalige bericht is opgesteld.

Bij het eerste lenen van een uiting wordt op z’n minst enige kennis van de brontaal verondersteld. Men moet immers weten wat de te lenen uiting betekent. Wanneer in het Nederlands voor het eerst een bepaald woord uit het Engels wordt geleend, kent (kennen) de lener(s) dus de betekenis. Het Engels is de brontaal en de leners hebben kennis van het Engels. Voor het Fries geldt echter dat het Engels niet de brontaal is, maar het Nederlands. De Friestaligen

die Engelse woorden lenen, hebben allemaal kennis van de brontaal Nederlands. Bovendien is het proces van lenen dan al gevorderd. Het eerste stadium van een kleine groep die leent, wordt in feite overgeslagen. Veel Engelse leenwoorden komen het Fries binnen op het moment dat ze in het Nederlands al in een bredere groep verbreed zijn. Van der Sijs (1996, 15) stelt dat wanneer een woord zich van de kleine groep naar de massa verbreedt, de ontlending binnen de Nederlandse taal plaatsvindt. Dit zou op basis van het in dit artikel beschreven patroon kunnen worden uitgebreid tot de Nederlandse én de Friese taal.

Bij het opnemen en integreren van leenwoorden speelt de factor van het prestige en de status van de brontaal ook een rol (Van der Sijs 1996, 14–15). Het Nederlands heeft in Fryslân veel prestige en een hoge status. Ook het Engels heeft de laatste honderd jaar aan prestige gewonnen en kan tegenwoordig gezien worden als de meest prestigieuze taal die er bestaat. Het gebruik van Engelse woorden in het Fries is daarom net zo normaal als in het Nederlands.

Het antwoord op de in de titel van dit artikel geciteerde vraag ‘*In Fryske detektive-roman, kin det, mei det, moat det?*’ zou ik daarom als volgt willen formuleren: ‘Het kan niet anders, het mag en het zal wel moeten’.

Noten

- 1 Jan Piebenga, *It Heitelân* 1941, 182. Vertaling: ‘Een Friese detectiveroman, kan dat, mag dat, moet dat?’
- 2 Recent betekent hier de negentiende, de twintigste en de beginjaren van de eenentwintigste eeuw. De totstandkoming van de Friese woordenschat in de voorgaande eeuwen blijft buiten beschouwing.
- 3 Van der Sijs (1996,12) noemt in de definitie als ontlennende taal Nederlands. Maar haar definitie is natuurlijk ook op andere talen toe te passen.
- 4 Bij het zoeken naar dateringen is het zaak om dieper te graven dan het jaartal alleen, zoals blijkt uit het volgende voorbeeld. Het leenwoord *seks* wordt in het WFT gedateerd op 1915 en in het Nederlands na 1950 (Van Dale), 1963 (WNT). Een kloof van wel veertig jaar die op z'n minst interessant te noemen is en zeker onderzocht moet worden. Het citaat waarop de datering berust, is van de Friese auteur Douwe Kalma: ‘Tsjinje wy him dos dalik in bidimjend middel ta en skriuwe wy him lange tiden rêst for, hwent oars scoe *seks* einje kinne yn in delirium, dêr't er dochs biwarre for bleaun wirde moat’ (vertaling: ‘Dienen wij hem meteen een kalmerend middel toe en schrijven wij hem langdurige rust voor, want anders zou *seks* kunnen eindigen in een delirium, waar hij toch blijvend voor bewaard moet worden’.) (D. Kalma, *De Jongfryske Biweging*. [Dokkum, 1915]). Het citaat riep meteen vraagtekens op en na onderzoek bleek dat het niet om het

zelfstandig naamwoord *seks* ging, maar om het onbepaald voor-naamwoord *soks* (zoiets).

De vorm *seks* berust op een scanfout. De tekst van de publicatie van Kalma is indertijd gescand voor de TDB en daarbij is de enigszins gerafelde *o* uit het boekje uit 1915 door de scanner als *e* geïnterpreteerd. Bij de correctie met behulp van een *spellchecker* is dat natuurlijk niet opgevallen omdat *seks* een correct gespeld woord was. Bij het bewerken van het artikel *seks* voor het WFT werd het betreffende citaat echter toegevoegd, omdat het de datering van *seks* aanzienlijk zou vervoegen, want het op een na oudste citaat is van 1973. Helaas is het citaat rechtstreeks uit de TDB overgenomen en is er niet meer naar de originele tekst gekeken.

- 5 *Ladyshave* is aanvankelijk een typeaanduiding van een scheerapparaat van het merk Philips, waarmee vrouwen ongewenst lichaamshaar kunnen verwijderen, en wordt later een soortnaam. Het Friese citaat uit 1974 duidt al op de soortnaam: *De lady-shave is rynsk brûkt* (vertaling: De lady-shave is royaal gebruikt). (R.R. van der Leest, *It moaiste famke fan Antarctica*. Buitenpost, 1974).
- 6 De spelling van Engelse leenwoorden in het Fries kan op twee manieren; zie de paragraaf over spelling. In deze tabel is gekozen voor de vorm die aansluit bij oorspronkelijke schrijfwijze.
- 7 In het woordenboek Nederlands-Fries wordt bij *bunkeren* de vertaling *bunkerje* gegeven met de toevoeging *lett. & fig.* Met de *fig.* (figuurlijk) zal de betekenis 'flink eten' bedoeld zijn. Het WNT, *Aanvullingen*, geeft bij *bunkeren* in deze betekenis ook aan dat dit figuurlijk taalgebruik is.
- 8 Op internet zijn sites met teksten uit 1945 te vinden waarin sprake is van *liften* in de betekenis 'meerijden': www.kelpin.nl/fred/artikelen/logboek2.pdf en <http://home.hetnet.nl/~jckoopmans/45.htm> (d.d. 6-11-2006).
- 9 Er komen wel ontleende Nederlandse werkwoorden voor die afgeleid zijn van Engelse samengestelde werkwoorden: *in/uitchecken* van *to check in/out*, *in/uitfaden* van *to fade in/out*, *in/uitloggen* van *to log in/out* en tot slot *overrulen* dat van *to overrule* komt (Van der Sijs 1996, 335).
- 10 Volgens Van Dale: '(1857) verklaard als <Eng. what (do) you call?'
- 11 De letters *v* en *z* komen niet als beginletter van Friese woorden voor, terwijl de *c*, *q* en *x* in de Friese spelling niet gebruikt worden. De *c* wordt wel in de combinatie *ch* gebruikt, buiten deze combinatie om wordt in plaats van de *c* al naar gelang de uitspraak een *k* of *s* gebruikt. De *qu* in Franse leenwoorden wordt meestal met *kw* geschreven en de *x* in Griekse of Latijnse leenwoorden als *ks*.
- 12 Vertaling: Wereldprimeur voor Batavus. Een 'velgint-automaat met stabilisator', dat is de wereldprimeur van Batavus. De fietsenfabriek in Heerenveen krijgt deze machine volgende week. De machine kan in een uur volautomatisch zeventig wielen voorzien van velgen. De velg is belangrijk omdat hij lekke banden voorkomt. Het stabiliseren voorkomt het breken van spaken. Holland Mechanics ontwikkelde de machine.

Bibliografie

- DYKSTRA, ANNE: 'Lexicology of modern West Frisian'. Horst Haider Munkske e.a. (red.): *Handbuch des Friesischen*. Tübingen, 2001.
- HAAN, RIENK DE EN HINDRIK SIJENS: 'Frysk hânwurdboek' (te verschijnen, manuscript Fryske Akademy, voorlopige titel).
- VISSER, W.: *Frysk Wurdboek*. Dl. 2: *Nederlânsk Frysk*. Leeuwarden/Ljouwert, 1985.
- GORTER, DURK EN REITZE J. JONKMAN: *Taal yn Fryslân op 'e nij besjoen*. Ljouwert, 1995.
- OOSTERHAVEN, BEART: *Nije list fan frjemde wurden*. Ljouwert, 2000.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag etc., 1996.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam etc., 2001.
- SIJENS, HINDRIK: 'Neologismen in it Frysk. 'Wat wy net hawwe, dat liene wy!'. *It Beaken* 66, 3/4, 256-298 (2004).
- SIPMA, P.: *Ta it Frysk*. Dl. 2. Ljouwert, 1949.
- TAMMINGA, D.A.: *Op 'e taalhelling*. Dl. 1. Boalsert, 1963.
- VISSER, WILLEM: 'Frjemd wurdt eigener. Oer de âlde Frânske lienwurden yn it Frysk'. *It Beaken* 62, 3, 141-218 (2000)..
- Woordenboek der Friese taal/Wurdboek fan de Fryske taal*. Leeuwarden, 1984-...
- Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Veertiende ed. Utrecht etc., 2005.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Tweede ed. op cd-rom. 's-Gravenhage ec., 2000. *Idem, Aanvullingen*. 's-Gravenhage etc., 2001, drie delen.
- Woordenlijst Nederlandse taal*. Tiel etc., 2005.